

УДК 81'23:004.335:[801.73

DOI: 10.18523/comp2522-9281.2023.9.140-167

Маргарита Жуйкова (*Marharyta Zhuikova*)

<https://orcid.org/0000-0003-0396-8458>

Ольга Свідзинська (*Olha Svidzynska*)

<https://orcid.org/0000-0003-3609-1752>

**ПРОБЛЕМА СЛОВНИКОВОГО ТЛУМАЧЕННЯ
ІМЕН НАТУРОБ'ЄКТІВ У КОНТЕКСТІ ДАНИХ
АСОЦІАТИВНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ**

Abstract

**THE PROBLEM OF DICTIONARY INTERPRETATION
OF THE NAMES OF NATURAL OBJECTS
IN THE CONTEXT OF DATA FROM
AN ASSOCIATIVE EXPERIMENT**

Background. Difficulties in constructing dictionary definitions for nouns — nominations of natural objects — are caused by the fact that in the process of learning about such realities, people discover many different aspects of them. Among them, it is difficult to single out those that could be considered the most essential or integral. Because of this, the definitions of the same language unit in different dictionaries differ significantly in terms of the number and content of differential features.

Contribution to the research field. The authors have the idea of identifying correlations between the results of associative experiments and the content of

the definitions of natural objects, which are given in explanatory dictionaries of various languages.

Purpose. *The purpose of the study is to show to what extent data on a certain natural object, obtained directly from the native speaker of linguistic and cultural consciousness during associative experiments, correlate with definitions in general (non-terminological) dictionaries.*

Methods. *A free associative experiment with further analysis of its results, a component analysis of definitions from explanatory dictionaries, as well as procedures for comparing the data of the experiment and the results of the component analysis were applied.*

Results. *The authors came to the conclusion that in the minds of speakers of the Ukrainian language, the concept of a comet is represented as a complex combination of minimal scientific knowledge and ideas, which are transmitted in society mainly orally as elements of traditional folk culture. The analysis of 14 definitions, which were selected from dictionaries of Bulgarian, English, Polish, Russian and Ukrainian languages, showed that lexicographers prioritise scientific knowledge about the comet, ignoring the pragmatic meanings that speakers associate with this celestial body.*

Discussion. *The authors of the study believe that a direct appeal to the consciousness of the speakers by means of an associative experiment can give lexicographers information about the current ideas of the speakers about certain realities. The experiment allows identifying those conceptual features that have the status of being relevant.*

Keywords: psycholinguistics, free associative experiment, natural object, explanatory dictionaries, definition, component analysis.

У статті розглянуто доцільність використання даних вільних асоціативних експериментів для корекції зони тлумачення в загальних (нетермінологічних) словниках. Автори, аналізуючи асоціативне поле слова-стимулу комета, доходять висновку, що інформація про цей натуроб'єкт, набута носіями лінгвокультурної свідомості, є комбінацією фрагментів наукової та наївної картини світу.

Ключові слова: психолінгвістика, вільний асоціативний експеримент, натуроб'єкт, тлумачні словники, дефініція, компонентний аналіз.

1. Вступ

Проблема лексичного значення іменника — номінації конкретного явища світу, в якому існує людина, є надзвичайно складною для практич-

ного словникарства. Сучасний іспанський лексикограф Х. Камачо Ніньо зауважує, що «дефініція є центральним пунктом багатьох словників, особливо одномовних, а процес її побудови — одна з найскладніших і найкомпромісніших дій, з якими стикається лексикограф» (Camacho Niño, 2019, p. 62).

Можна вказати декілька визначальних причин, які зумовлюють ці труднощі у випадку конкретної іменникової лексики — назв світу природних речей. Перша причина криється в організації тих структур знань, які корелюють у свідомості людей із номінаціями натуроб'єктів у ментальному лексиконі людини, тобто в його концептосфері. Кожна така структура містить безліч різноманітних і різноаспектних видів інформації про позамовний об'єкт, і відбиття їх усіх у словниковій дефініції є справою нереальною і загалом непотрібною. Через це постає питання щодо критеріїв відбору ознак для внесення їх у тлумачення слів. На відміну від імен артефактів, що їх людина створила для своїх власних потреб, для побудови тлумачення номінацій натуроб'єктів не існує якоїсь готової чи уніфікованої схеми. Схема лексикографічного опису артефактів є достатньо уніфікованою і містить, як правило, дві групи змістових компонентів: ті, що стосуються устрою / форми / матеріалу / вигляду тощо об'єктів, і ті, що характеризують його призначення / функцію / способи використання. Проте виявляється, що неможливо створити уніфіковану схему для словникового опису значення навіть у межах доволі компактних тематичних груп, таких як фрукти, кущі, дерева, риби, гризуни, мінерали, частини тіла тощо (див. докладніше про опрацювання соматизмів у словниках різних мов у праці (Жуйкова, 2020), де обговорюються різні дефініції для п'яťох соматизмів).

Друга причина, яка перетворює формування дефініції на «одну з найкомпромісніших дій», пов'язана з необхідністю орієнтації на певний рівень знань та уявлень про світ речей. З одного боку, для свідомості пересічних мовців характерна суттєво спрощена, побутова картина світу, яку також називають «наївною». З іншого боку, в соціумі є незначний прошарок носіїв мови, які дотичні до певної галузі науки і мають справу з принципово іншим підходом до тих самих явищ: вони їх вивчають, класифікують, описують, моделюють тощо. При цьому та сама лексема часто використовується на позначення того самого об'єкта, осмисленого і сприйнятого широким загалом та фахівцями у певній галузі (як, наприклад, соматизми *печінка, серце, шкіра, кров*, номінації стихій *вода, во-*

гонь, повітря, небесних тіл зірка, місяць, сонце тощо). Наукову картину світу загалом репрезентують спеціальні праці, енциклопедії, підручники, довідники тощо, її елементи вивчають у шкільній програмі.

Існування двох картин світу в носіїв тої ж мови створює значні труднощі при описі лексичного значення. Передусім, лексикографам слід вирішити, на який рівень уявлень про світ вони мають орієнтуватися у дефініціях, наскільки глибоко й повно описувати назви реалій у загальномовному словнику. Намагання спростити дефініції, звести їх до набору всім відомих ознак явища робить їх тривіальними і малоінформативними. Натомість спроби подати у тлумачному словнику наукову інформацію стикаються з необхідністю використання спеціальних термінів, які потребують глибокого вивчення наукових положень і здебільшого не надаються до редукації. Крім того, лексикографи не є всебічними, універсальними фахівцями — носіями наукової картини світу в різних її галузях, а це означає, що їм необхідно звертатися по інформацію до спеціальної літератури та до фахівців, що, своєю чергою, зумовлює потребу в адаптації наукових знань до вимог лінгвістичного, а не енциклопедичного словника.

Щоб знайти оптимум між науковою та поточною свідомістю для представлення певної інформації у вигляді тлумачень, варто з'ясувати, які саме знання зберігаються у довготривалій пам'яті середнього носія мови, що живе у сучасному світі з легким доступом до різноманітної інформації. Інакше кажучи, доцільно орієнтувати вміст словникових дефініцій на інформативне наповнення окремих фрагментів концептосфери, яку науковці називають поточною (наївною) картиною світу. Для з'ясування актуального рівня знань про світ у середнього мовця можна застосовувати різні види психолінгвістичних експериментів.

Труднощі у побудові дефініцій для номінацій натуроб'єктів пов'язані з тим, що в процесі пізнання таких реалій люди виявляють у них багато різноаспектних властивостей, серед яких складно чи навіть неможливо виділити такі, що їх можна було би вважати найсуттєвішими, інваріантними або невід'ємними. Через це дефініції тієї самої мовної одиниці у різних словниках суттєво відрізняються за кількістю та вмістом диференційних ознак.

2. Теоретичне підґрунтя

Пропоноване дослідження виконано на стикові різних галузей сучасної лінгвістики: когнітології, психолінгвістики та лексичної семантики,

а його актуальність визначається потребою в оптимізації багатьох сфер практичної лексикографії, і передусім необхідністю розроблення ефективних критеріїв для відбору диференційних ознак поняття, які є основою тлумачення. Одним із полюсів лексикографічної репрезентації змісту конкретних іменників є спрощений опис лексичного значення (майже позбавлений ознак наукового пізнання світу). На іншому полюсі містяться дефініції, які подають науковий погляд на речі й насичені так званою енциклопедичною інформацією. Лінгвісти, і передусім лексикографи, усвідомлюють складність розмежування двох типів інформації у зоні тлумачення, оскільки джерелом лексичного значення слова є концептуальна інформація щодо реалії, названої цим словом. Лексикографи Р. Гартман та Г. Джеймс у «Словнику лексикографії» зазначають, що два підходи до дефініції на практиці (тобто у словникових тлумаченнях) часто є невіддільними: «Енциклопедична дефініція... відображає енциклопедичні знання (про факти), а не лінгвістичні (про слова). Зазвичай ці два аспекти збігаються — енциклопедичну інформацію часто важко відрізнити від лінгвістичної — і словники намагаються врахувати обидва в поясненні значення: *tabla* — це “індійський барабан, на якому грають парами вручну зі змінною висотою”, але лише повністю енциклопедичний (і, можливо, ілюстрований) опис може продемонструвати, як він виглядає та звучить, як досягається ефект» (Hartmann & James, 2002, pp. 48–49).

Проте приклад, що його наведено у «Словнику лексикографії», ілюструє лише частину проблеми, і притому не найбільш складну. Опозиція між «знанням про слова» та «знанням про факти» не зводиться лише до кількісних параметрів, вона пов'язана із двома способами осмислення явищ дійсності, про які йшлося вище.

Серед сотень сучасних тлумачних словників є чимало таких, що спрямовані саме на відображення у дефініціях різних досягнень науки. Наприклад, цей підхід до тлумачень було запроваджено у найбільшому польському тлумачному словнику (в одинадцяти томах) за редакцією В. Дорошевського (1958–1969 рр.). Мовознавець вважав, що тлумачний словник має сприяти поширенню у суспільстві наукових знань, повідомляючи читачеві про важливі наукові досягнення (Doroszewski, 1970, s. 286). Справді, у зазначеному словнику послідовно витриманий такий підхід до побудови дефініцій натуроб'єктів, незважаючи на те, що чимало термінів і лексем, вжитих у термінологічному значенні, залишились

нерозкритими. Наприклад, у дефініції лексеми *krew* ‘кров’ використано терміни *osocze* ‘плазма’, *skladniki morfotyczne* ‘морфотичні компоненти’, *krwinki czerwone* ‘еритроцити’, *krwinki biale* ‘лейкоцити’, *plytki krwi* ‘тромбоцити’, *dwutlenek wegla* ‘вуглець’ та ін. Характеризуючи словник за ред. В. Дорошевського, Т. Пьотровський виділяє три базові засади укладача: 1) словник має спричиняти зміну поглядів користувачів; 2) для визначень слід використовувати науковий опис; 3) словник має демонструвати зразки правильного стилю і впроваджувати норми. Отже, для В. Дорошевського було важливим, щоб словникові тлумачення відповідали «науковому погляду на світ і потребам суспільного життя» (Piotrowski, 2001, s. 88).

Разом з тим у працях польських лінгвістів М. Гроховського, С. Бартмінського, Р. Токарського та ін. активно звучала критика надмірної науковості у тлумачних словниках, призначених для широкого загалу користувачів. Наповнення загальних словників науковою інформацією, зокрема, внесення до реєстру словника термінів, піддав критиці М. Гроховський у своїй книзі «Zarys leksykologii i leksykografii». Науковець зазначає, що, оскільки завдання словника полягає у поясненні лексичного значення слів, а не у поширенні знань із різних галузей діяльності людей (наприклад, будівництва, судноплавства, медицини), то «немає потреби (а на практиці й можливості) реєструвати та визначати такі одиниці, які є термінами в якійсь сфері, тобто одиниці, які не належать до лексичного ресурсу пересічного користувача мови» (Grochowski, 1982, s. 115). На думку науковця, терміни як лексичні одиниці, що корелюють із науковими поняттями, часто не мають усталеного розуміння серед фахівців, і визначати їх зміст належить саме спеціалістам у певних галузях знань, а не лексикографам. У загальних словниках достатньо подавати і тлумачити лише ті одиниці, які однаково розуміють усі носії мови, а не лише окремі фахівці. М. Гроховський наголошує на тому, що звичайні, широковживані слова, наприклад, соматизми, потрібно пояснювати так, як їх сприймає пересічний користувач мови, а не науковець чи інший спеціаліст: «Неприпустимо трактування широко знаних одиниць мови виключно як термінів якоїсь галузі. Наприклад, у словнику Дорошевського слова *ruka* і *wucho* пояснені як терміни анатомії, *grzyb* — як термін ботаніки, а *ryba* — зоології» (Grochowski, 1982, s. 117).

Інший відомий польський лексикограф, П. Жмигродзький, головний редактор нового лексикографічного проєкту (WSJP), у своїй програмовій

статті, присвяченій засадам його укладання, пропонує відмовитися від надмірного сцієнтизму і спиратися на рівень знань носіїв мови, які мають середній рівень освіти і доступ до різних джерел інформації. При побудові тлумачення певного натуроб'єкта, пише П. Жмигородзький, лексикограф має оцінити, якою мірою пересічний мовець знайомий із позамовним явищем, і відповідно до цієї міри будувати словникові дефініції. Передусім це стосується тлумачень назв тварин і рослин. Ідеться про принцип диференціації вмісту визначень «залежно від того, чи стосуються вони видів, з якими так звана звичайна людина має прямий контакт (наприклад, собака, кіт, троянда) або знання про які ґрунтуються на культурних текстах (корова, лев, миша, сурикат, жираф), або ті, які цілком невідомі поляку, а їх мовний образ (іноді крім знання назви) абсолютно порожній, як кабарга, ондатра, дурман та ін.» (Żmigrodzki, 2009, s. 186). Дефініції об'єктів другого типу, на думку науковця, можна будувати шляхом додавання латинської назви та вказівки на те, де поширений певний біологічний вид. Щодо лексем третього типу, то, крім латинської назви, в їхніх дефініціях можна подати інформацію про те, на яку іншу істоту, краще відому носіям польської мови, схожий об'єкт, назва якого тлумачиться.

Очевидно, обидва зацитовані лексикографи, М. Гроховський та П. Жмигородзький, чітко усвідомлюють складність проблеми відбору ознак для дефініції, яка завжди залишається продуктом свідомості лінгвіста, результатом його власної інтроспекції. Ніколи не можна цілком виключити чинник випадковості і суб'єктивності, завжди зберігається спокуса всеохопності ознак чи, навпаки, обмеження певним мінімумом, тобто застосування принципу редуccionізму дефініції. «Редукція ознак, включених у дефініцію, до невеликої групи диференційних рис... видається недопустимою, — зазначає щодо цього Є. Бартмінський. — Вона містить елемент довільності і послаблює експлікаційну силу дефініції» (Bartmiński, 1984, s. 9). Отже, йдеться про небезпеку волонтаризму, який призводить до невмотивованого включення (або навпаки, невключення) до тлумачення певних характеристик позамовних об'єктів.

Данська лінгвістка Г. Агебор (Педерсен) сформулювала п'ять критеріїв, яким має відповідати задовільна словникова дефініція. По-перше, інформація у тлумаченні має бути релевантною (всі ознаки, подані у визначенні, мають бути важливими для користувача). По-друге, тлумачення має корелювати з призначенням словника і враховувати потреби його

потенційних користувачів. По-третє, дефініція має будуватися за допомогою таких мовних засобів, які зрозумілі для користувачів і входять до їх лексикону. Четвертий критерій вимагає, щоб визначення було достовірним (усі характеристики реалій, які подано в дефініції, мають походити з надійних джерел). Нарешті, п'ятий критерій полягає в автономності словника в цілому: щоб зрозуміти дані, включені в дефініції, користувач не мусить звертатися до якихось інших зовнішніх джерел (Agerbo, 2018, pp. 62–63).

З усіх критеріїв задовільності дефініцій, названих Г. Агебро, особливо важливим видається перший, який стосується релевантності ознак, включених у тлумачення. Питання релевантності безпосередньо впливає з проблеми про масив знань пересічного мовця. Суттєво зауважити, що релевантність має визначатися не на рівні індивідуальної свідомості мовця, а на рівні колективних уявлень, оцінок, інтерпретацій тощо, які виявляються комунікативно важливими для соціальної взаємодії, відбиваються в стандартних текстах, мають певну вагу в культурному просторі етнічного колективу.

Акцентуючи на тому, що лексикографи при створенні дефініцій мають враховувати саме ті знання, що містить ментальний лексикон середнього користувача словника, лінгвісти здебільшого обминають важливе питання про те, якими прийомами і методами можна виявити обсяг і структуру ментального лексикону, особливо з урахуванням того, що він не є статичним і може як збагачуватися, так і збіднюватися у будь-якої людини. Відповідно можуть варіюватися і ті змісти, які корелюють із певними номінаціями. «Експериментальними дослідженнями встановлено, — зазначає О. Залевська, — що широке коло ознак, які пов'язуються з кожним словом, змінюється в безперервному діапазоні від виключно важливої в якомусь відношенні до тривіальної» (Залевская, 2005, с. 219). Ця обставина не може не позначитися на роботі лексикографів, які, намагаючись оптимізувати вміст дефініції як кількісно, так і якісно, часто вибудовують різно суб'єктивні тлумачення номінацій натуроб'єктів, підкреслюючи одні сторони реалії та цілком ігноруючи інші. Очевидно, що перший (найважливіший) критерій задовільної дефініції, про який говорить Г. Агебро, на сучасному етапі розвитку тлумачної лексикографії має бути реалізований не на інтуїтивному відчутті лексикографа, а на основі певних методологічних підстав. У «Перспекті активного словника російської мови» Ю. Апресян вказує на два джерела сучасних лексикографіч-

них технологій: корпуси текстів й лінгвістичні експерименти (Апресян, 2010, с. 37–40). Використання даних корпусів (на відміну від звичного добору ілюстрацій із різних текстів) дає змогу не лише знайти ілюстрації вживання слова, а й виокремити певні концептуальні ознаки через семантичну сполучуваність базової лексеми, а також оцінити міру їх вагомості в семантичній структурі слова завдяки чиннику частотності. Під лінгвістичними експериментами науковець розуміє передусім опитування мовців, які на основі власної мовленнєвої компетенції мають оцінити такі властивості мовних одиниць: правильність (нормативність) або неправильність вживання, стилістичне забарвлення, синонімічність двох чи трьох одиниць та інші аспекти. При створенні дефініції також доречно звертатися до свідомості мовців, проте за допомогою інших прийомів. Важливим джерелом інформації може бути психолінгвістичний експеримент, який дає змогу виявити саме ті ознаки певного явища, які є актуальними для лінгвокультурної спільноти. Доцільно вдаватися до різних методів і прийомів психолінгвістики, і в першу чергу до базового методу психолінгвістичних досліджень — вільного асоціативного експерименту, який є найважливішим інструментом для різноманітних досліджень, спрямованих на ментальний лексикон людини.

3. Мета, матеріал і методи дослідження

Мета пропонованого дослідження безпосередньо пов'язана з потребою узгодження картини світу, що властива пересічному дорослому мовцю, та елементами тої картини світу, яка репрезентована у загальних одномовних (нетермінологічних) словниках через змістове наповнення дефініцій. Ми прагнемо з'ясувати, якою мірою уявлення про певний натуроб'єкт, отримані безпосередньо від носіїв лінгвокультурної свідомості в процесі асоціативних експериментів, корелюють зі словниковими дефініціями.

Матеріалом для дослідження, з одного боку, слугують дані вільного асоціативного експерименту, проведеного нами впродовж 2022–2023 рр., де серед інших слів-стимулів була лексема *комета*; з іншого, для аналізу залучено 14 словникових дефініцій: лексеми *комета* з двох українських, двох російських та одного болгарського тлумачного словника, лексеми *comet* із шести словників англійської мови та лексеми *kometa* з трьох словників польської мови. Добиралися словники, різні за призначенням (створені як для широкого загалу, так і для тих, хто користується певною

мовою як другою після рідної) та обсягом (однотомові та багатотомові видання), а також за часом їх створення (від середини ХХ до початку ХХІ ст.).

Для отримання даних від носіїв української мови було проведено вільний асоціативний експеримент; його результати інтерпретовано у вигляді асоціативного поля з відокремленими зонами. Всі реакції-асоціати поділено на підгрупи на основі певних критеріїв, як семантичних, так і структурних. До словникових тлумачень було застосовано традиційний компонентний аналіз із подальшим профілюванням усіх отриманих змістових компонентів. На останньому етапі змістові профілі дефініцій тлумачних словників ми зіставляли з тими семантичними підгрупами, які було виокремлено в асоціативному полі.

4. Змістове наповнення асоціативного поля vs. вміст словникових дефініцій: *комета / comet / kometa*

Комети належать до природних об'єктів, які, поряд зі стихіями, іншими небесними тілами, мінералами, речовинами, від давніх часів стали важливими складниками концептосфери людини. Міра пізнання комет, форми і способи їх включення в духовну культуру колективів змінювались і збагачувались із розвитком експериментальної астрономії. Наприкінці ХХ ст. уявлення науковців про комети суттєво поглибилися, оскільки з'явилися нові технологічні можливості для їх дослідження, зокрема мережа потужних радіотелескопів, а також космічних апаратів, які можуть наближатися до комет «face to face». Проте очевидно, що глибокі наукові знання, що потребують спеціалізованої фахової підготовки, мають доволі вузьке поширення в соціумі та недоступні широкому загалу. Сучасні мовці, які не є фахівцями у галузі астрономії, отримують знання про комети переважно із програми середньої школи, а також із засобів масової інформації, науково-популярної літератури, часом із відео. Оскільки комети з'являються на небі зрідка, пересічні мовці не можуть спиратися на власні перцептивні враження при формуванні тої зони концепту КОМЕТА, в якій зберігаються візуальні схеми; тим не менш, ця зона концепту слугує джерелом образів, на основі яких у мові виникають певні мовні вирази, зокрема порівняння.

Укладачі сучасних тлумачних словників, будуючи дефініцію для номінації комети, не можуть оминати інформацію, що належить до сфери наукового знання. У деяких словниках дефініції комети більше нагаду-

ють енциклопедичні визначення, сперті на численні наукові терміни, ніж поточні тлумачення, приступні за змістом широкому загалу користувачів (приклади дефініцій подано нижче). З іншого боку, цілеспрямоване спрощення, редукція наукової інформації, що часто трапляється у тлумаченнях, може призвести до примітивізації і викривлення сучасних уявлень про комету. Щоб встановити оптимальний баланс між науковими знаннями та поточними уявленнями пересічних носіїв мови, що є потенційними користувачами тлумачних словників, варто передусім з'ясувати рівень поширення певних знань серед широкого загалу мовців. Це дасть змогу зіставити ці знання із тою інформацією, яка подається у тлумачних словниках.

*Асоціативне поле слова-стимулу **комета**, отримане в експерименті з українськими респондентами*

У вільному асоціативному експерименті взяли участь мешканці переважно трьох областей України (Волинської, Львівської, Івано-Франківської) та м. Києва, а також незначна кількість осіб, що постійно проживають в інших регіонах (Запорізька та Дніпропетровська області, Вінниччина, Закарпаття). Ми проводили експеримент у контактний спосіб, в усній формі, інтервал між двома суміжними словами-стимулами становив не більше ніж 7 секунд. Список стимулів було побудовано так, щоб виникнення послідовних асоціацій було зведено до мінімуму. Серед 20 слів-стимулів були номінації явищ та об'єктів, які осмислюються переважно в межах наївної картини світу (*невістка, зозуля, парк, свій*), а також одиниці, що їх уживають як наукові терміни певних галузей знань (*комета, хребет*). Для реалізації поставленої мети — зіставлення вмісту асоціативного поля зі словниковими дефініціями — ми обрали поле стимулу *комета*.

Як зазначає С. Мартінек, одним із чинників, який може суттєво вплинути на результати вільного асоціативного експерименту, є вік респондентів (Мартінек, 2011, с. 27). Переважну більшість асоціативних експериментів проводили в студентських аудиторіях, а тому вік опитуваних коливався в межах від 17 до 25 років. Для нас було принципово залучити до експериментів мовців різних вікових груп, оскільки ми вважаємо, що свідомість молоді не завжди є адекватною репрезентацією тих ментальних явищ, які формують концептосферу лінгвокультурного колективу. Тому ми намагались залучити до опитування мовців різних вікових груп;

рівень освіти та рід занять респондентів не враховували. Розподіл респондентів за віком подаємо у вигляді діаграми (рис. 1).

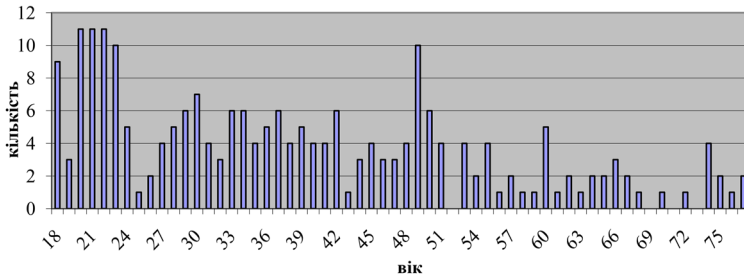


Рис. 1. Вік опитаних респондентів у експерименті М. Жуйкової та О. Свідзинської, 2022–2023

Загальна кількість респондентів, що взяли участь в експерименті, — 226; серед них 109 чоловіків і 117 жінок, вік опитуваних — від 18 до 77 років, рідна мова всіх респондентів — українська.

Загалом у процесі експерименту отримано 235 реакцій до слова-стимулу *комета*, з них різних реакцій — 88; четверо респондентів відмовились від відповіді.

Подаємо асоціативне поле слова-стимулу *комета*:

космос **43**

небо **18**

хвіст **17**

летить **10**

Всесвіт **8**

зірка **7**

Галєя, небесне тіло **6**

Галлея, планета, яскрава **5**

далеко, зірки, кінець, пісня, світло, тіло, швидкість **3**

астероїд, бажання, велика, Галілея, Земля, падає, падати, ракета, світ, телескоп **2**

астрономія, біла, в небі хвіст, вечір, відблиск, вогонь, вулиця, Галактика, Галей, Галілео, гаряча, диво, довгий хвіст, журнал (назва журналу), загрозливий, звістка, зірка з хвостом, зірка падає, змієподібна, зорі, зоряна, зоряне небо, катастрофа, катастрофа на Землі, короткочасно для глядача, краса, летіти, літає, літати, майбутнього, миттєвість, мить, мрія,

Мумі-тролі, небеса, невагомість, невідомість, недосяжність, ніч, нічне небо, орбіта, падаюча зірка, політ, полум'я, прізвище, пророцтво, світити, сила, смуга в небі, Сонячна система, спалах, страшно, сузір'я, супутник, тривога, цікавість, чудо, чужорідне тіло, щось далеке, яскравість 1

У побудованому полі чітко виділяється центральна зона (ядро), де міститься одна найбільш масова реакція *космос* (18,3 % усіх відповідей). Реакції з частотою від 18 до 5 становлять ближню периферію (це 72 відповіді, 30,6 % усіх реакцій у полі), решта реакцій — це дальня периферія поля (130 реакцій, 51,1 % загальної кількості відповідей). Оскільки нас цікавить передусім питання про концептуальні ознаки комети, що наявні у свідомості мовців, ми зводимо відповіді респондентів у підгрупи, враховуючи змістові параметри різного типу: сигніфікативні (понятійні), денотативні (перцептивної природи, візуальні) та прагматичні. Поза розподілом на змістові підгрупи залишаються такі відповіді: виразно індивідуальні та okazіональні (*пісня, журнал, вулиця, прізвище, Мумі-тролі, майбутнього*), семантично неочевидні (*сила*), а також ті синтагматичні реакції, які є частиною колокації (*комета Галлея*¹). Останні мають прямий стосунок до наукових уявлень про комету, про що ми скажемо нижче.

Отже, всі реакції було розподілено між підгрупами за такими змістами²:

1. Як категоризується об'єкт: *небесне тіло, тіло* (9).
2. До чого належить / частиною чого є об'єкт: *космос, Сонячна система, небо, небеса, Галактика, Всесвіт* (72).
3. У які горизонтальні зв'язки входить лексема-стимул. Відношення еквонімії з іншими номінаціями небесних тіл: *астероїд, Земля, зоря, зорі, зірка, зірки, планета, сузір'я* (21); змістові відношення з іншими лексемами в межах тематичної групи 'астрономія': *астрономія, невагомість, орбіта, супутник, ракета, телескоп* (7).
4. На якій відстані від спостерігача знаходиться об'єкт: *далеко, недосяжність, щось далеке* (5).
5. Які візуальні ознаки об'єкта можуть спостерігатися неозброєним оком. Об'єкт світиться, відблискує: *біла, світ, світло, світити, спалах, відблиск, вогонь, полум'я, яскрава, яскравість* (17). Об'єкт має

¹ Частина цих реакцій є наслідком сплутування імені астронома XVII ст. Едмонда Галлея, на честь якого назвали комету.

² У дужках зазначаємо кількість реакцій певного типу.

певну форму чи будову: *хвіст, смуга в небі, в небі хвіст, довгий хвіст, зірка з хвостом, змієподібна* (22).

6. Як рухається об'єкт: *летить, літає, літати, летіти, політ, падає, зірка падає, падати, падаюча зірка, швидкість* (22).
7. Який розмір приписано об'єкту: *велика, довгий хвіст* (3).
8. Коли саме можна бачити об'єкт: *вечір, ніч, нічне небо* (3).
9. Як оцінюють об'єкт, які уявлення й вірування з ним пов'язують. Естетична оцінка: *краса* (1). Позитивна емоційна оцінка: *диво, чудо, цікавість* (3). Уявлення про те, що поява об'єкта на небі є якимось знаком, передусім знаком небезпеки для людей: *загрозливий, катастрофа, катастрофа на Землі, тривога, кінець, страшно, чужорідне тіло, звістка, невідомість* (11). Вірування в те, що в момент появи об'єкта на небі можна загадувати бажання: *бажання, мрія, пророцтво* (3).

Помітно, що у полі домінують реакції, пов'язані з візуальними ознаками об'єкта (комета швидко летить по небу, в неї є довгий хвіст, вона світиться, спалахує тощо), а не з його науковим осмисленням. Проте кількість реакцій, що корелює із науковими уявленнями про комету, також не є такою незначною, як це може видаватися. До сфери наукового пізнання належить таке важливе явище, як категоризація об'єктів дійсності, і той факт, що частина респондентів спонтанно, не замислюючись, подала реакцію 'небесне тіло' (що є номінацією категорії суперордінатного рівня щодо категорії КОМЕТА), свідчить про наявність ієрархічних зв'язків між категоріями у свідомості опитуваних. До сфери наукового знання належить також колокація *комета Галлея*; ця синтагма кодує поняття, що має прямий стосунок до наукового дискурсу.

На особливу увагу заслуговує дев'ята підгрупа реакцій, у якій ми об'єднали ті асоціати, які можуть видаватися ірраціональними і заторкують прагматичну та аксіологічну сфери. Це одиниці, які репрезентують зв'язок між кометою (як частиною космосу) та людиною. Про значущість цієї підгрупи для самоусвідомлення ми скажемо нижче.

*Словникові дефініції лексем **комета** / **kometa** / **comet***

На наступному етапі нашого дослідження ми відібрали словникові дефініції лексеми *комета* та її перекладних еквівалентів. Було обрано словники англійської, болгарської, російської, польської, української мов різного обсягу та різного спрямування (з орієнтацією на різні потенційні аудиторії та потреби користувачів тлумачних словників). Деякі з них

орієнтовані на масового користувача, як-от словники англійської мови OALDCE, MWD та CALD, російської мови за редакцією С. Ожегова та Н. Шведової, словник болгарської мови БТР. Усі згадані словники є середніми за обсягом, містять 70–80 тисяч заголовних статей. Ми аналізуємо також дефініції, подані у багатотомових (СУМ, СУМ-20, USJP) і великих словниках, розміщених на інтернет-сайтах (WSJP, CED, SACD). У таких лексикографічних працях автори не відчувають суттєвих обмежень в обсязі статей і схильні наводити у тлумаченні більший обсяг інформації.

Окремо слід схарактеризувати словник польської мови за ред. М. Банька, що вийшов у Варшаві 2000 р. у двох томах. Видання орієнтує свого користувача на принципово інший спосіб опису лексичного значення порівняно з відомими словниками польської мови, наприклад, дуже популярним у Польщі словником за редакцією В. Дорошевського. Редактор ISJP декларує неенциклопедичний характер дефініцій свого словника, тобто свідому відмову від сцієнтизму. «Дефініції “Іншого словника польської мови” є принципово антиенциклопедичними, такими, що намагаються віддзеркалити наївний погляд на світ, але разом з тим не вступають у явний конфлікт з науковим знанням» (Bańko, 2001, s. 85).

Усі обрані дефініції було проаналізовано з виокремленням семантичних параметрів (профілів), див. нижче.

I. КОМЕТ (MWD)

‘A small bright celestial body that develops a long tail when near the sun’ «невелике яскраве небесне тіло, у якого виникає довгий хвіст при знаходженні поблизу Сонця».

Категоризація: celestial body

Розмір: small

Зміни вигляду/будови при знаходженні поблизу Сонця: develops a long tail when near the sun

Візуальне сприйняття неозброєним оком: bright

II. КОМЕТ (OALDCE, 226)

‘An object that moves round the sun and looks like a bright star with a tail’ «об’єкт, що рухається навколо Сонця і виглядає як яскрава зірка з хвостом».

Категоризація: object

Динамічні властивості / локалізація на небі: moves round the sun

Візуальне сприйняття неозброєним оком: looks like a bright star with a tail

III. COMET (CACD)

‘A body of rock and ice that travels around the sun and that, as it nears the sun, develops a long tail of small pieces that can be seen’ «тіло з каменю та льоду, яке обертається навколо Сонця, і, коли воно наближається до Сонця, розвиває довгий хвіст із маленьких шматочків, який можна побачити».

Категоризація: body

Компоненти структури: rock and ice

Динамічні властивості / локалізація на небі: travels around the sun

Зміни вигляду / будови при знаходженні поблизу Сонця: nears the sun develops a long tail

Візуальне сприйняття неозброєним оком: long tail

IV. COMET (CALD)

‘An object that moves around the sun, usually at a great distance from it, that is seen on rare occasions from the earth as a bright line in the sky’ «об’єкт, який рухається навколо Сонця, зазвичай на великій відстані від нього, який у рідкісних випадках видно із Землі як яскраву лінію на небі».

Категоризація: object

Динамічні властивості / локалізація на небі: moves around the sun

Відстань від Сонця: usually at a great distance from it

Візуальне сприйняття неозброєним оком: a bright line in the sky

Частота спостереження з Землі: on rare occasions

V. COMET (CED)

‘A celestial body that travels around the sun, usually in a highly elliptical orbit: thought to consist of a solid frozen nucleus part of which vaporizes on approaching the sun to form a gaseous luminous coma and a long luminous tail’ «небесне тіло, яке рухається навколо Сонця, як правило, по високо-еліптичній орбіті: вважається, що воно складається з твердого замороженого ядра, частина якого випаровується при наближенні до Сонця, утворюючи газоподібну світну кому й довгий світний хвіст».

Категоризація: celestial body

Динамічні властивості / локалізація на небі: travels around the sun

Компоненти структури: solid frozen nucleus part

Характер орбіти: a highly elliptical orbit

Зміни будови при знаходженні поблизу Сонця: (nucleus part) vaporizes on approaching the sun to form a gaseous luminous coma and a long tail

Візуальне сприйняття неозброєним оком: long luminous tail, luminous coma

VI. COMET (WNWCD)

‘A small, frozen mass of dust and gas revolving around the sun in a parabolic or elliptical orbit: as it nears the sun it vaporizes, forming a coma and, usually, a long tail of ions that points away from the sun’ «невелика заморожена маса пилу та газу, що обертається навколо Сонця по параболичній або еліптичній орбіті: коли вона наближається до Сонця, випаровується, утворюючи кому та, як правило, довгий хвіст іонів, спрямований убік від Сонця»

Категоризація: не зазначено

Розмір: small

Компоненти структури: frozen mass of dust and gas

Динамічні властивості / локалізація на небі: revolving around the sun

Характер орбіти: a parabolic or elliptical orbit

Зміни будови при знаходженні поблизу Сонця / при віддаленні від Сонця: as it nears the sun it vaporizes, forming a coma and, usually, a long tail that points away from the sun

Візуальне сприйняття неозброєним оком: long tail

Фізико-хімічний склад хвоста: tail of ions

VII. КОМЕТА (WSJP)

‘Małe ciało niebieskie, należące do jakiegoś układu planetarnego, widoczne jako połączenie świetlistej kuli i smugi’ «невелике небесне тіло, що належить до певної планетної системи, видиме як комбінація світної кулі та смуги».

Категоризація: ciało niebieskie

Розмір: małe

Належність до угруповання вищого рівня: należące do jakiegoś układu planetarnego

Візуальне сприйняття неозброєним оком: połączenie świetlistej kuli i smugi

VIII. КОМЕТА (USJP)

‘Ciało niebieskie, należące do Układu Słonecznego o masie znacznie mniejszej od planety składające się z jądra otoczonego powłoką z gazów i pyłów rozbudowującą się w pobliżu Słońca w dużą, świecąca kulę (głowę) i świecący ogon (warkocz)’ «небесне тіло, що належить до Сонячної системи, з масою, набагато меншою за планету, складається з ядра, оточеного

оболонкою газів і пилу, що розширюється поблизу Сонця у велику світну кулю (голову) і світний хвіст (косу)».

Категоризація: ciało niebieskie

Розмір: małe

Маса порівняно з масою планети: o masie znacznie mniejszej od planety

Належність до угруповання вищого рівня: należące do Układu Słonecznego

Компоненти структури: składające się z jądra otoczonego powłoką z gazów i pyłów

Зміни вигляду / будови при знаходженні поблизу Сонця: rozbudowująca się w pobliżu Słońca w dużą, świecącą kulę i świecący ogon

Візуальне сприйняття неозброєним оком: duża, świecąca kula i świecący ogon

IX. КОМЕТА (ISJP 1, 652)

‘Ciało niebieskie krążące wokół Słońca pozostawiające za sobą świetlistą smugę’ «небесне тіло, що обертається навколо Сонця, залишаючи за собою світну смугу».

Категоризація: ciało niebieskie

Динамічні властивості / локалізація на небі: krążące wokół Słońca

Візуальне сприйняття неозброєним оком: świetlista smuga

X. КОМЕТА (СУМ)

‘Небесне тіло, що має яскраве ядро й туманну оболонку, від якої тягнеться довга смуга світла, що нагадує хвіст’.

Категоризація: небесне тіло

Будова: яскраве ядро й туманна оболонка

Візуальне сприйняття неозброєним оком: довга смуга світла, що нагадує хвіст

XI. КОМЕТА (СУМ-20)

‘Небесне тіло, що рухається навколо Сонця по витягнутій орбіті; має яскраве ядро в оточенні туманної оболонки, від якої тягнеться довга смуга світла, так званий хвіст’.

Категоризація: небесне тіло

Динамічні властивості / локалізація на небі: рухається навколо Сонця

Характер орбіти: витягнута орбіта

Будова: яскраве ядро в оточенні туманної оболонки

Візуальне сприйняття неозброєним оком: довга смуга світла

ХІІ. КОМЕТА (ОШ)

‘Небесное тело, вдали от Солнца имеющее вид туманного светящегося пятна, а с приближением к Солнцу обнаруживающее яркую голову и хвост’.

Категоризація: небесное тело

Динамічні властивості / локалізація на небі: вдали от Солнца; приближается к Солнцу

Будова: голова и хвост

Візуальне сприйняття неозброєним оком: яркая голова и хвост (возможно также: туманное светящееся пятно)

ХІІІ. КОМЕТА (БТСРЯ, 444)

‘Небесное тело, движущееся по вытянутой орбите вокруг Солнца и имеющее вид туманного пятна с ярким ядром посередине и светящимся хвостом, направленным от Солнца’.

Категоризація: небесное тело

Динамічні властивості / локалізація на небі: движущееся вокруг Солнца

Будова: ядро, хвост

Розташування хвоста: направленный от Солнца

Візуальне сприйняття неозброєним оком: туманное пятно с ярким ядром посередине и светящимся хвостом

ХІV. КОМЕТА (БТР 374)

‘Небесно тяло, което има вид на мъглява звезда и светлинна ивица във вид опашка, движи се по много издължена елиптична орбіта и се появя много рядко на небосклона’ «небесне тіло, яке має вигляд туманної зірки і світлої смуги у вигляді хвоста, рухається по дуже витягнутій еліптичній орбіті і дуже рідко з’являється на небі».

Категоризація: небесно тяло

Динамічні властивості: движи се по орбіта

Характер орбіти: много издължена елиптична орбіта

Локалізація: небосклона

Будова: звезда и ивица във вид опашка

Частота спостереження з Землі: се появя много рядко

Візуальне сприйняття неозброєним оком: мъглява звезда и светлинна ивица във вид опашка

Проаналізувавши чотирнадцять словникових дефініцій, ми виявили низку параметрів, на основі яких лексикографи характеризують комету. Серед них є такі, що стосуються звичайного, повсякденного знання, яке може бути отримане через спостереження за світом реалій, проте таких ознак обмаль: комета рухається по небу; голова та хвіст комети світяться. Більшість диференційних ознак стосуються інформації, яку носії мови можуть отримати лише зі спеціальних джерел: характер орбіти комети (параболічний та еліптичний), хімічний склад ядра і хвоста, зміни поблизу Сонця, компоненти будови (каміння, лід, пил, газ), випаровування її при наближенні до Сонця тощо.

Ухил у повсякденне знання про комету помітно у дефініціях тих словників, де використано незначну кількість лексем, що так чи так дотичні до наукових уявлень. Це СУМ, OALDCE, WSJP, ISJP. Мінімальною за кількістю поданих характеристик комети є тлумачення в ISJP за редакцією М. Банька. Користувач цього словника отримує інформацію про те, що комета обертається навколо Сонця і залишає за собою світну смугу. Близька за набором характеристик комети дефініція OALDCE, проте в ній додатково повідомляється про те, що комету видно як яскраву зірку з хвостом. Ці дані не можна вважати неправильними, проте вони є недостатніми для характеристики комети в контексті поширеного у суспільстві наукового знання. Брак інформації спостерігається у тлумаченнях WSJP і СУМ (також і USJP), де не подано відомостей про те, що комета рухається у космічному просторі й обертається навколо Сонця. Інші словники лише натякають на рух комети, вказуючи на те, що вона у певний спосіб змінюється поблизу Сонця (MWD, USJP, ОШ). Лише з двох дефініцій користувач словника довідується про те, що комету можна бачити на небі зрідка (БТР, CALD), попри те, що перцептивне сприйняття відбите у кожній дефініції. З деяких словникових тлумачень залишається незрозумілим, чи всі видимі властивості комети можна помітити неозброєним оком, чи спостерігачеві потрібен телескоп. Приміром, словник ОШ повідомляє про те, що вдалині від Сонця комета має вигляд туманної світної плями, а з наближенням до Сонця «виявляє яскраву голову і хвіст». Голову і хвіст комети справді можна розгледіти

неозброєним оком, тоді як туманна пляма спостерігається лише через оптичні прилади.

Найбільшою за кількістю характеристик комети є стаття у словнику WNWCД. З погляду важливої вимоги до дефініції — описувати значення лексем, а не властивості реалії, ця стаття подає забагато таких даних, які не мають жодної комунікативної цінності і не виявляються у звичайних текстах, за змістом далеких від наукової проблематики (як от інформація про випаровування замороженої частини комети при наближенні до Сонця). До речі, ця стаття, попри свою виразну спрямованість на наукове знання, має серйозну хибу: у ній немає категоризації об'єкта, тобто вказівки на ту категорію вищого рівня узагальнення, куди входить об'єкт.

Очевидно, що намагання мінімізувати кількість ознак у тлумаченні завжди призводить до втрати якихось змістів, інколи дуже важливих. Проте включення до словникових статей інформації щодо наукових досягнень, а також використання наукової термінології не може замінити повноцінної фахової інтерпретації відомостей з астрономії, яка потребує спеціальної підготовки. Як слушно пише польський лінгвіст Т. Пьотровський, «в енциклопедичному способі тлумачення існує також небезпека незрозумілості. Нерозуміння дефініції може виникнути, коли на суто науковий термін падає весь тягар тлумачення» (Piotrowski, 1993, s. 59). Справді, замість того, щоб прояснити користувачеві словника значення певного слова, дефініція, що насичена спеціальними фаховими термінами, робить зміст лексеми ще більш неочевидним і заплутаним. Не можна не погодитися і з думкою М. Гроховського, який писав: «Лексикограф оперує семантичною мовою. Змішування цієї мови з мовою зоології, ботаніки чи хімії в тому самому загальному словнику спричинить шкоду як лексикографії, так і всім іншим галузям науки. Дефініції з погляду якоїсь галузі науки стають недосконалими, часто логічно неправильними» (Grochowski, 1982, s. 116). У слушності цих думок польських лексикографів переконують такі дефініції назви комети, які насичені науковими термінами і не можуть бути доступними користувачам, що не володіють науковим апаратом. І якщо пересічний користувач легко помітить вади в тлумаченні номінацій звичайних речей, то оцінити правильність і адекватність дефініцій, які створено з уживанням термінології, він буде неспроможний; подекуди це твердження може стосуватися і самих лексикографів.

*Асоціативне поле стимулу **комета**
вз. словникові дефініції номінацій комети*

В асоціативному полі, отриманому внаслідок оброблення відповідей 226 респондентів, ми виділили 9 підгруп змістових ознак, які характеризують комету в різних аспектах і проявах. Загальна кількість дескриптивних ознак, що трапляються в обстежених дефініціях, виявилась дещо більшою (тринадцять). Подана нижче таблиця демонструє кореляції між дескриптивними ознаками комети, що внесені до словникових тлумачень, і тими змістовими підгрупами, які ми виявили в асоціативному полі.

Таблиця 1

Зіставлення дескриптивних ознак, що використані у словникових дефініціях, та реакцій, отриманих в асоціативному експерименті

	Словники (у чисельнику вказано кількість дефініцій, у яких наявна ознака)	Асоціативне поле
Категоризація	+ 13 / 14	+
До чого належить / частиною чого є	+ 2 / 14	+
Будова (устрій)	+ 5 / 14	+
Компоненти структури	+ 3 / 14	-
Динамічні властивості / локалізація	+ 10 / 14	+
Характер орбіти	+ 4 / 14	-
Зміни будови при знаходженні поблизу Сонця / при віддаленні від Сонця	+ 5 / 14	-
Візуальне сприйняття неозброєним оком	+ 14 / 14	+
Фізико-хімічний склад хвоста	+ 1 / 14	-
Розмір	+ 4 / 14	+
Вага порівняно з вагою планети	+ 1 / 14	-
Відстань від Землі	-	+
Частина доби, коли можна спостерігати з Землі	-	+
Частота спостереження з Землі	+ 2 / 14	-
Розташування хвоста відносно Сонця	+ 2 / 14	-
Відстань від Сонця	+ 1 / 14	-
Уявлення, вірування, оцінки носіїв мови	-	+

У дефініціях найчастіше подають інформацію про чотири властивості комети: належність до небесних тіл, рух, локалізація відносно Сонця,

будова (наявність спостережуваних частин, тобто голови і хвоста). Якщо ж зіставити ознаки, які вводять до словникових дефініцій, і реакції респондентів, то можна виявити шість спільних змістових параметрів: категоризація комети, її належність до космічної сфери, спостережувана будова (ядро та хвіст), рух, розмір, візуальне сприйняття спостерігачем, який перебуває на Землі. Зрозуміло, що ці ознаки комети втілено у словникових дефініціях, з одного боку, та у реакціях респондентів, з іншого, у різних вербальних формах (*обертається, кружляє, рухається* у дефініціях і *летить, літати, політ, падає* тощо у реакціях опитуваних), однак нам важливо акцентувати саме на змістових збігах, які дають підстави говорити про наявність релевантних ознак комети. Отже, можна вважати, що шість характеристик комети належать як до поточних уявлень, що входять у так звану наївну картину світу, так і до наукової картини світу. В асоціативному полі виявились дві ознаки комети, яких немає у дефініціях: це час доби, коли можна спостерігати це явище на небі (*вечір, ніч*), і відстань від Землі (*далека, недосяжність*). Обидві характеристики можуть бути комунікативно важливими для мовців, проте втрачають релевантність для науковців як очевидні й тому не потрапляють до словникових дефініцій.

Як ми вже зазначали, в межах асоціативного поля найчастіше з'являються реакції двох типів: основані на візуальному сприйнятті комети, яка перебуває в полі зору спостерігача, і ті, що свідчать про елементи наукових знань (категоризація комети як небесного тіла, віднесення її до ряду суміжних астрономічних об'єктів, усвідомлення комети як частини Всесвіту, Сонячної системи, Галактики та деякі інші). Доречно вважати, що наївне, повсякденне уявлення про комету сучасного мовця — носія української мови — виходить за межі лише перцептивного сприйняття і становить певний конгломерат візуальних ознак і наукового осмислення цього явища, доповнений певними ознаками прагматичного характеру. В останню підгрупу реакцій респондентів ми виділили такі відповіді, в яких виявилось ставлення мовців до комети та її появи на небі. Це ті види знання про світобудову, що глибоко вкорінені у світогляді носіїв традиційної культури і далі існують у колективній свідомості мовців паралельно із даними науки. Появу комети на нічному небі віддавна сприймають як поганий знак, який віщує різноманітні масові нещастя, наприклад війни, голод, епідемії, мор тварин. Оцінки, що пов'язуються з кометою у традиційній культурі, завжди негативні, аж до

віри в те, що її поява віщує близьке настання кінця світу. Етнографи фіксували подібні вірування у різних народів Європи. Зокрема, у другій половині XIX ст. учасники етнографічної експедиції, що охопила переважно терени Правобережної України та Великої Волині (так званого *Западно-руського края*), зафіксували такі уявлення про комету: комета з'являється на небі перед тим, як має статися якийсь загальне нещастя (Холмщина; Луцький повіт); поява комети віщує війну, мор чи голод (Ушицький повіт); червона комета означає, що буде війна; біла комета віщує мор; комету посилає Бог, її поява має спонукати людей до каяття у гріхах (Літинський повіт); видіння червоної комети означає близьку війну, а видіння білої — високу смертність (Вінницький повіт); комета може запалити Землю своїм вогнем, а впавши на Землю, цілком накрити її собою чи навіть перевернути її (Холмщина) (див. Труды, 1972, с. 18).

Докладніше антропоорієнтований аспект уявлень про комету описано в сучасній польській етнолінгвістичній праці «Słownik stereotypów i symboli ludowych». Зокрема, у статті «Комета» етнолінгвістка С. Небжеговська подає такий опис народних вірувань:

«У польській народній культурі, як і в багатьох інших культурах, появу комет вважали знаком воєн, нещастя і навіть кінця світу. Комета — це різновид зірки. Комета має блідий або червоний колір, її порівнюють із мітлою, палицею, мечем, косою. Увагу привертає хвіст, який комета тягне за собою. Хвіст комети великий, жовтий, вогняний. Комета, коли впаде, може згоріти, запалити всю землю, перекинути її і накрити собою. Хвостами комети рубують, б'ють і шмагають людей, хвостами метуть весь світ. Появу комети сприймають як поганий знак, тому що вона сповіщає війну, нещастя, чуму, посуху, неврожай, пошесть, голод, злидні, моровицю худоби і людей, важку долю країни і навіть кінець світу» (Niebrzegowska, 1996, s. 236–237).

Виявлені в нашому експерименті спонтанні реакції *загрозливий, катастрофа, катастрофа на Землі, тривога, кінець, страшно, чужорідне тіло* відповідають традиційним уявленням про те, що поява на небі комети є поганим знаком. Така подія може викликати у людини почуття безпорадності й приреченості. Реакція *пророцтво*, якщо її розуміти в сенсі 'знак біди', а не просто 'знак того, що має статися', може бути рефлексією на уявлення про лиховісну роль комети.

Реакції *бажання, мрія* можна пояснити тим, що деякі мовці плутають комету та метеорити (боліди), які, згораючи в атмосфері Землі, залишають

у небі яскравий слід. Існує загальновідоме вірування, що, тільки-но побачиш «зірку, що падає», слід загадати бажання, і воно обов'язково здійсниться (доречно зауважити, що одинична реакція *падаюча зірка* також є наслідком сплутування комети з метеоритом). Відповіді респондентів *диво, чудо, цікавість* корелюють з уявленнями про те, що комети з'являються рідко і несподівано, а отже, їх поява викликає у незабобонних людей великий інтерес, а деякі захоплюються красою видовища. Лише у двох словниках експліковано ознаку 'частота появи на небі', див. (IV) та (XIV).

5. Висновки

У процесі опрацювання результатів асоціативного експерименту нам вдалося виявити ті ознаки комети, які наявні у свідомості пересічних мовців — носіїв української мови. Брак подібних досліджень із носіями інших мов робить формально неможливою процедуру зіставлення (слова-стимулу *comet* немає у найбільшому асоціативному словнику англійської мови, так званому *Edinburgh Associative Thesaurus*, що містить 8400 слів-стимулів), проте обов'язковість середньої освіти, поширеність засобів масової комунікації та електронних джерел впливає на уніфікацію базових знань мешканців розвинених країн щодо устрою світобудови. Це дає підстави припускати, що в ядерній зоні асоціативних полів у різних мовах відбито уявлення про комету, подібні до тих, що властиві носіям української мови.

У межах асоціативного поля, отриманого в експерименті з носіями української мови, ми виділили три змістові блоки, які можна позначити як знання повсякденні, наукові та донаукові (це сфера вірувань та уявлень, властивих носіям традиційної культури). Отже, у свідомості носіїв української мови поняття про комету становить складну комбінацію мінімальних наукових знань, отриманих передусім із програми середньої школи, візуальних характеристик комети (їх джерелом є, як правило, не безпосереднє спостереження за небесним явищем, а зображення чи відео комети) та уявлень, які передаються в суспільстві переважно в усній формі як елементи традиційної народної культури. Виявлені в експерименті змістові групи можуть мати різну релевантність і вагомість для конкретного мовця, проте загалом вміст отриманого асоціативного поля є джерелом валідної інформації про колективну свідомість.

Аналіз чотирнадцяти дефініцій, що були вибрані зі словників англійської, болгарської, польської, російської та української мов різного при-

значення та обсягу, засвідчив, що лексикографи створюють дефініції для номінації комети із наборів візуальних ознак та її наукового осмислення; змістовий блок вірувань і донаукових уявлень про комету не подано в жодному опрацьованому нами тлумачному словнику. Деякі з наукових ознак, поданих у дефініціях, потребують для своєї інтерпретації та розуміння розвиненого понятійного апарату, математичних методів та спеціальних інструментів і технологій. Подання у словникових дефініціях наукової інформації виправдане рівнем знань і потребами сучасних мовців, проте, як ми побачили, деякі словники подають у дефініціях надмірну кількість наукових відомостей, які не є суттєвими для носіїв повсякденної картини світу. Жодний словник не подав у дефініції таких ознак комети, які корелювали би з донауковим знанням, поширеним у традиційній народній культурі.

Експеримент із носіями української мови засвідчив, що релевантними ознаками комети є її належність до космосу, категоризація, динамічні властивості, будова, яку можна спостерігати з Землі (ядро та довгий хвіст) і велика відстань від Землі. Показово, що переважна більшість словникових дефініцій містять саме ці ознаки як диференційні (за винятком вказівки на велику відстань від Землі до комети). Відсутність якихось із названих ознак можна оцінювати як вади дефініцій, що подають неточну інформацію (див. тлумачення I, VII, VIII, X, де проігноровано таку важливу ознаку комети, як її рух). Ті дефініції, що містять велику кількість наукових тверджень і термінів (див. тлумачення III, V, VI, VIII), не можуть заступити спеціальні довідники або підручники. Доволі збалансованими нам видаються тлумачення II і XIV, які орієнтовані на пересічного користувача словників із середнім рівнем освіти. Ці дефініції містять переважно ті ознаки, що актуалізовано в асоціативному експерименті. Отже, ми виявили значні, проте не повні кореляції між вмістом українського асоціативного поля слова-стимулу *комета*, який відповідає колективній свідомості, та словниковими дефініціями.

Список джерел фактичного матеріалу

- БТР — Андрейчин, Л., Георгиев, Л., Илчев С., Костов, Н., Леков, И., Стойков, Ст., & Тодоров, Цв. (1996). *Български тълковен речник*. 4-то изд. Наука и изкуство.
- БТСРЯ — *Большой толковый словарь русского языка*. (2000). (С. А. Кузнецов, Сост. и гл. ред.). Норинг.
- ОШ — Ожегов, С. И., & Шведова, Н. Ю. (2010). *Толковый словарь русского языка*. А ТЕМП.
- СУМ — *Словник української мови*. (1970–1980). В 11 т. (І. К. Білодід, Ред.). Наукова думка. <http://sum.in.ua/>.

- СУМ-20 — *Словник української мови*. В 20 т. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0>.
- CACD — *Cambridge Academic Content Dictionary*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>.
- CALD — *Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english/>.
- CED — *The Collins English Dictionary*. <http://www.collinsdictionary.com>.
- ISJP — *Inny słownik języka polskiego*. (2000). (M. Bańko, Red.). Т. 1–2. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WNWCD — *Webster's New World College Dictionary*. (2010). Fourth Edition. XXVIII. <https://www.yourdictionary.com/about/websters-new-world-college-dictionary.html>.
- MWD — *Merriam-Webster's Dictionary of English Usage*. (1994). Merriam-Webster, Inc.
- OALDCE — *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. (1989). Fourth Edition. Oxford University Press Inc.
- USJP — *Uniwersalny słownik języka polskiego*. (2004). (S. Dubisz, Red.). Т. 1–4. Wydawnictwo Naukowe PWN, Wersja komputerowa [CD-ROM].
- WSJP — *Wielki słownik języka polskiego PAN* (P. Żmigrodzki, Red.). Instytut Języka Polskiego PAN. <http://www.wsjp.pl>.

Список використаної літератури

- Апресян, Ю. (2010). Современные лексикографические технологии. В *Перспектив активного словаря русского языка*. Языки славянских культур (с. 37–40).
- Жуйкова, М. (2020). «Словникова» анатомія людини: особливості плумачення соматичної лексики у словниках української, польської, російської та англійської мов. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*, 86, 87–95. <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2020-86-11>.
- Залевская, А. (2005). Значение слова и возможности его описания. В А. А. Залевская, *Психолингвистические исследования. Слово. Текст* (с. 215–233). Гнозис.
- Мартінек, С. (2011). Емпіричні й експериментальні методи у сучасній когнітивній лінгвістиці. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 52, 25–32. <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2011.52.3051>.
- Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским*. Т. 1. *Верования и суеверия. Засады и пословицы*. С.-Петербург, 1872.
- Agero, H. (2018). Explaining meaning in lexicographical information tools. In P. A. Fuertes-Olivera (Ed.), *The Routledge Handbook of Lexicography* (pp. 58–77). Routledge.
- Bańko, M. (2001). *Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bartmiński, J. (1984). Definicja leksykograficzna a opis języka. W K. Polański (Red.), *Słownictwo w opisie języka* (s. 9–21). UŚ.
- Camacho Niño, J. (2019). Propuesta microestructural para un diccionario de especialidad lexicográfica. *Estudios de linguística del español*, 33, 55–72. <https://doi.org/10.14198/ELUA2019.33.3>.
- Doroszewski, W. (1970). *Elementy leksykologii i semiotyki*. Państwowe Wydawn. Naukowe.
- Grochowski, M. (1982). *Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia synchroniczne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Hartmann, R. R. K., & James, G. (2002). *Dictionary of Lexicography*. Routledge.

- Niebrzegowska, S. (1996). Kometa. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Tom 1. *Kosmos*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Piotrowski, T. (1993). *Z zagadnień leksykografii*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Piotrowski, T. (2001). *Zrozumieć leksykografię*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Żmigrodzki, P. (2009). Najważniejsze zasady opisu znaczenia w “Wielkim słowniku języka polskiego”. *Linguistica Copernicana, 1* (1), 183–197. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2009.010>.

References

- Agerbo, H. (2018). Explaining meaning in lexicographical information tools. In P. A. Fuertes-Olivera (Ed.), *The Routledge Handbook of Lexicography* (pp. 58–77). Routledge.
- Apresian, Yu. (2010). Sovremennyye leksikograficheskiye tekhnologii. V *Prospekt aktivnogo slovaria russkogo yazyka. Yazyki slavianskikh kultur* [in Russian].
- Bańko, M. (2001). *Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bartmiński, J. (1984). Definicja leksykograficzna a opis języka. W K. Polański (Red.), *Słownictwo w opisie języka* (s. 9–21). UŚ.
- Doroszewski, W. (1970). *Elementy leksykologii i semiotyki*. Państwowe Wydawn. Naukowe.
- Grochowski, M. (1982). *Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia synchroniczne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Hartmann, R. R. K., & James, G. (2002). *Dictionary of Lexicography*. Routledge.
- Martinek, S. (2011). Empiryczny i eksperymentalni metody u suchasni kohnityvni linhvistytsi. *Visnyk of the Lviv University. Series Philology, 52*, 25–32. <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2011.52.3051> [in Ukrainian].
- Niebrzegowska, S. (1996). Kometa. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Tom 1. *Kosmos*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Piotrowski, T. (1993). *Z zagadnień leksykografii*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Piotrowski, T. (2001). *Zrozumieć leksykografię*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Trudy etnograficheskoy statisticheskoy ekspeditsiyi v Zapadno-russkiy kray. Materialy I issledovaniya, sobrannyye d. chl. P. P. Chubinskim. T. 1. Verovaniya i suyeveriya. Zagadki i posloviysy*. S.-Peterburg, 1872 [in Russian].
- Zalevskaia, A. (2005). Znacheniiye slova i vozmozhnosti yego opisaniya. In A. Zalevskaia, *Psikholingvisticheckiye issledovaniya. Slovo. Tekst*. Gnosis [in Russian].
- Zhuikova, M. “Slovnynkova” anatomiiia liudyny: osoblyvosti tлумachennia somatychnoi leksyky u slovnynkakh ukraiyinskoj, polskoi, rosiiskoi ta anhliiskoi mov. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia “Filolohiia”, 86*, 87–95. <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2020-86-11> [in Ukrainian].
- Żmigrodzki, P. (2009). Najważniejsze zasady opisu znaczenia w “Wielkim słowniku języka polskiego”. *Linguistica Copernicana, 1* (1), 183–197. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2009.010>.

Матеріал надійшов 04.08.2023

